Andrzej Przybylski*
Częstochowa

Potrzeba badań komparatystycznych w edukacji religijnej

W ostatnim czasie zauważa się szczególną potrzebę prowadzenia w ramach pedagogiki badań o charakterze porównawczym. Współczesny pedagog, zajmujący się naukowo sprawami edukacji, czy też wychowawca podejmujący praktyczną działalność wychowawczą, stają przed koniecznością dokonywania krytycznej analizy porównawczej proponowanych prądów, kierunków, koncepcji czy też rozwiązań edukacyjnych. Nie da się dziś nie wybierać i nie oceniać w gąszczu mieszających się ze sobą propozycji w dziedzinie edukacji. Klasyczne pojęcie pedagogiki porównawczej, które zazwyczaj ograniczano do porównywania ze sobą systemów szkolnych i oświatowych w różnych krajach świata¹, zmienia, a właściwie poszerza swój zakres przedmiotowy. Już w latach 70. Tadeusz J. Wiloch podkreślał, że pedagogika komparatystyczna musi stawiać sobie szersze cele, niż tylko porównywanie ze sobą systemów oświatowych. Autor ten zauważał, że „celem wszelkich badań porównawczych powinno być wartościowanie zjawisk z różnych układów rzeczywistości wychowawczej”². W tym kierunku idą również autorzy współczesnych opracowań z zakresu komparatystyki pedagogicznej. Jan Prucha stwierdza, że termin pedagogika porównawcza przestał oznaczać tylko i wyłącznie porównywanie samych systemów oświatowych, ale odnosi się do opisu, analizy, rozwijania i upowszechniania wiedzy o tych systemach, a także o ideach i problemach edukacji w świecie³.

* Ks. dr Andrzej Przybylski, adiunkt w Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie, wykładowca pedagogiki w Wyższym Seminarium Duchownym i Instytucie Teologicznym w Częstochowie, Diecezjalny Duszpasterz Akademicki, proboszcz Personalnej Parafii Akademickiej w Częstochowie.

¹ Por. B. Milerski, B. Śliwerski (red.), *Pedagogika. Leksykon PWN*, Warszawa 2000, s. 155.

² T. J. Wiloch, *Wprowadzenie do pedagogiki porównawczej*, Warszawa 1970, s. 11.

³ J. Prucha, *Pedagogika porównawcza. Podstawy międzynarodowych badań oświatowych*, Warszawa 2004, s. 24.

Takie podejście do przedmiotowego zakresu komparatystyki pedagogicznej uprawnia nas również do refleksji nad edukacją religijną w kontekście porównawczym. Wydaje się, że ciągle brakuje tego rodzaju opracowań i badań. W artykule tym pragniemy zwrócić uwagę na wzrastającą potrzebę porównawczych badań w zakresie edukacji religijnej, nakreślić możliwe koncepcje jej uprawiania, wskazać na dwa podstawowe poziomy badań porównawczych w obrębie edukacji religijnej oraz zauważyć pewne korzyści, ale i trudności, jakie w tym zakresie mogą się pojawić.

Dlaczego trzeba porównywać? – kontekst współczesny badań komparatystycznych w edukacji religijnej

Funkcjonuje w ramach pedagogiki porównawczej ważna zasada, którą przypisuje się jednemu z czołowych przedstawicieli tej dyscypliny pedagogicznej Pedrowi Rossello. Komparatysta ten sformułował następującą „prawidłowość” odnoszącą się do oświaty i szkolnictwa: „Szkoła i życie społeczne znajdują się w stosunku wzajemnego na siebie oddziaływania”⁴. Na przedłużeniu tej zasady można też powiedzieć, że edukacja religijna i zmiany w życiu społeczeństw mają na siebie zasadniczy wpływ. Współczesne zmiany w świecie stają się również wielkim wyzwaniem do badań komparatystycznych w dziedzinie edukacji religijnej. Zmienia się bowiem sposób wyrażania się religijności ludzi, a także samo funkcjonowanie poszczególnych religii na świecie⁵. Obserwując zewnętrzne zmiany w tej dziedzinie, warto zauważyć pewne zjawiska, które potwierdzają potrzebę badań porównawczych w wychowaniu religijnym. Spośród wielu takich zjawisk, pragnę wymienić następujące: pluralizm religijny, globalizm i związane z tym zjawisko „mobilności” religijnej, społeczeństwo religijnie zdezorientowane, rozwój ruchu ekumenicznego.

Świat żyje dziś w epoce wielokulturowości. Już w niewielu miejscach świata można spotkać monoideologiczną strukturę funkcjonowania społeczeństw. Ów pluralizm życia ma swoje oblicze również na terenie religii. Zapowiadany wielokrotnie upadek religii wydaje się niezrealizowanym postulatem ludzi, którzy chcieli człowieka oddzielić od jego naturalnej potrzeby wiary. Statystycznie rzecz biorąc, nie obserwuje się w świecie lawinowego spadku ilości ludzi wierzących, ale zauważa się wyraźnie coraz większe różnicowanie się poszczególnych wyznań i pojawianie się całkowicie nowych zjawisk religijnych i wierzeń⁶.

⁴ Cytat za: M. Pęcherski, *Pedagogika porównawcza*, w: W. Pomykała (red.), *Encyklopedia pedagogiczna*, Warszawa 1993, s. 561.

⁵ Por. Th. Luckmann, *Niewidzialna religia. Problem religii we współczesnym społeczeństwie*, Kraków 1996.

⁶ A. Długosz, A. Przybylski, *Edukacja religijna w kontekście społeczeństwa pluralistycznego*, w: K. Rędziński, I. Wagner (red.), *Wielokulturowość w przestrzeni edukacyjnej*, Częstochowa 2007, s. 11.

Pluralizm religijny dotyczy zarówno wielości religii i wyznań, jak i różnicowania się w przeżywaniu i demonstrowaniu tego samego wyznania w różnych krajach i przestrzeniach kulturowych. Franciszek Adamski mówi o takim pluralizmie, który zwiera w sobie „różnorodność form zewnętrznych przy jednorodności ich wewnętrznych znaczeń”⁷. Pluralizm religijny zarówno wewnątrz jednego wyznania, jak pomiędzy wieloma religiami, stawia przed badaniami porównawczymi w tej dziedzinie wielkie wyzwania. Korelacja między wielokulturowością a edukacją religijną wywołuje wiele pytań dotyczących koncepcji wychowania religijnego. Dostyc często – jak podkreśla to Hans-Georg Ziebertz – „przyjmuje się za rzecz oczywistą, że tzw. wielokulturowe społeczeństwo uznaje wielokulturowe lub nawet wieloreligijne wychowanie jako najlepsze”⁸. Czy jednak pluralizm zakłada rodzaj „nieograniczonej zmienności”? Czy pluralizm jest brzemieniem czy pedagogiczną szansą dla rozwoju edukacji⁹, w tym również edukacji religijnej?

Wielkie znaczenie dla komparatystyki pedagogicznej ma również zjawisko globalizacji. Świat jako mała wioska staje się miejscem coraz większego spotykania się ze sobą, a niekiedy nawet przemieszania się ze sobą różnych kultur, idei i tradycji. Nawet tradycyjne religie, które przez wieki miały swoją określoną geografę, dzięki przemieszczaniu się ludzi zaczynają funkcjonować w ramach jednej społeczności i na terenie jednego państwa. W krajach Europy Zachodniej funkcjonują już wspólnie katolicy, protestanci i muzułmanie. Olivier Servais nazywa to zjawisko we współczesnej religijności „zjawiskiem przejścia od stabilizacji terytorialnej określonych religii do przestrzeni kinetycznej, mobilnej”¹⁰. Migracja ludzi wierzących jest w pewnym sensie również migracją w zakresie religii. Widzimy to choćby poprzez przykład olbrzymiej liczby młodych, polskich katolików wyjeżdżających do pracy w Wielkiej Brytanii. Ich emigracja zarobkowa jest jednocześnie związana z przemieszczeniem się polskich tradycji katolickich na Wyspy Brytyjskie. Jest to jeden z wielu przykładów mobilności religii, co implikuje również konieczność porównywania pewnych zwyczajów i tradycji. Sprzyja temu również międzynarodowa wymiana studentów, czy nawet zwykły ruch turystyczny. Mobilność religii zmusza do ich krytycznego opisu i porównania ze sobą. Musi to mieć również miejsce w ramach edukacji religijnej.

Innym zjawiskiem wskazującym na potrzebę badań porównawczych w zakresie edukacji religijnej jest tak zwane zjawisko społeczeństwa zdeorientowanego. Wspomniana wyżej wielokulturowość i globalizacja mocno wpływają na dezorientację ludzi w zakresie propozycji religijnych i form wyrażania swojej

⁷ F. Adamski, *Spółczesność pluralistyczne a tożsamość religijna*, Paedagogia Christiana 2/10 (2002), s. 26.

⁸ H.-G. Ziebertz, *Religijność i wychowanie w świecie pluralistycznym*, Kraków 2001, s. 112.

⁹ Por. Z. Kwieciński, *Tropy–ślady–próby. Studia i szkice z pedagogiki pogranicza*, Poznań–Olsztyn 2000, ss. 402–412.

¹⁰ O. Servais, *Vers un religieux pluriel? Crise institutionnelle et avènement d'une culture religieuse reticulaire en Belgique francophone*, Lumen Vitae. Revue internationale de catechese et de pastorale 2 (2006), s. 165.

wiary. Wielu ludzi wydaje się zdezorientowanymi również w obszarze religii, gdzie wzajemne występowanie poszczególnych religii obok siebie, rodzi często pytanie, która z nich jest prawdziwa, która z nich jest najbardziej wiarygodna. O społeczeństwie zdezorientowanym wiele razy wspomina między innymi Wolfgang Brezinka proponując jednocześnie konieczność dokonania w tym zakresie krytycznej analizy i wprowadzenia tak zwanych „normatywnych punktów orientacyjnych”, również w ramach edukacji religijnej¹¹. Społeczeństwo religijnie zdezorientowane potrzebuje więc solidnych badań porównawczych, aby odnaleźć się we właściwym rozumieniu edukacji religijnej.

Na potrzebę rozwijania komparatystyki w przestrzeni edukacji religijnej wskazują wreszcie wszelkie działania ekumeniczne Kościoła. Jeśli mamy dążyć do wzajemnego poznania międzyreligijnego i poszukiwania wspólnych punktów między poszczególnymi wyznaniem, może to się dokonywać również dzięki i poprzez edukację religijną. Staje się ona wtedy miejscem podejmowania badań porównawczych pomiędzy religiami również w aspekcie wychowania do wiary i edukacji religijnej.

Jak porównywać? – trzy koncepcje badań porównawczych w zastosowaniu do edukacji religijnej

W niedługiej przecież historii pedagogiki porównawczej kształtowały się trzy podstawowe koncepcje jej uprawiania: uniwersalizacja, konfrontacja i kooperacja opisu i oceny rzeczywistości edukacyjnej.

Autorem pierwszej z nich jest Marc-Antoine Jullien de Paris, uważany za twórcę klasycznej pedagogiki porównawczej. Według niego, aby sformułować pewne zasady i prawidłowości rządzące edukacją, należy zgromadzić, uporządkować i porównać ze sobą zebrane fakty¹². Było to zwykle zbieranie informacji o systemach szkolnych w różnych krajach i odszukiwanie tego, co w nich wspólne. Taka koncepcja wiązała się z dokonaniem procesu uniwersalizacji zebranych danych. Stosując tę koncepcję do edukacji religijnej należałoby sprowadzić badania komparatystyczne w tej dziedzinie do zebrania danych o systemie wychowawczym w różnych religiach i poszukiwać tego, co jest wspólne dla tego systemu. Byłoby to zgodne z jednym z najważniejszych postulatów ekumenizmu, w którym zaleca się, aby najpierw poszukiwać tego, co łączy.

Druga koncepcja badań komparatystycznych, alternatywna wobec pierwszej, podkreśla konieczność poszukiwania różnic i przyczyn ich powstawania. Koncepcja ta nazywana jest konfrontacją zjawisk edukacyjnych. Reprezentują ją tacy komparatyści, jak: Michael E. Sadler (1861–1943), Isaac Kandel (1881–1965)

¹¹ W. Brezinka, *Wychowanie i pedagogika w dobie przemian kulturowych*, Kraków 2005, s. 12.

¹² R. Pachociński, *Pedagogika porównawcza*, Warszawa 2007, s. 12.

czy Nicholas Hans (1888–1969)¹³. Komparatyści ci uważają, że porównywanie ze sobą poszczególnych zjawisk edukacyjnych ma wyłonić różnice między nimi oraz dokładnie określić skąd się one biorą i na czym polegają. Stosując tę koncepcję do edukacji religijnej, należałoby zwrócić uwagę na zasadnicze różnice w systemach edukacyjnych zarówno poszczególnych religii, jak i w łonie jednego konkretnego wyznania. Poznanie tych różnic w ramach edukacji religijnej pozwoliłoby dobrze orientować się w coraz bardziej religijnie zdeorientowanym świecie.

Wspomniane wyżej koncepcje uprawiania pedagogiki porównawczej stały wobec siebie w pewnej opozycji. Trzecia koncepcja podkreśla kooperacyjną funkcję badań porównawczych w edukacji¹⁴. Poprzez porównywanie można uczyć się na cudzych doświadczeniach, a wchodząc we współpracę wzajemnie się ubogacać i udoskonalać. W pewnym sensie, w koncepcji tej chodzi o to, aby badania porównawcze kilku systemów edukacji pomogły zbudować jakiś eklektyczny system w oparciu o najlepsze doświadczenia z badanych w ten sposób systemów. Kooperacja ta może odbywać się zarówno w szerszym zakresie, gdy chodzi o wiele elementów systemów, lub w węższym, gdy dotyczy współpracy w wybranych tylko elementach. Badania porównawcze w zakresie edukacji religijnej mogłyby, według tej koncepcji, doprowadzić na przykład do współpracy między religiami i różnymi wyznaniem na płaszczyźnie wspólnych projektów edukacyjnych. Nie wydaje się możliwa kooperacja w szerszym zakresie, a więc całkowitego wymieszania się systemów edukacyjnych poszczególnych religii, ale za ciekawą może uchodzić współpraca w jakimś aspekcie edukacji religijnej.

Uniwersalizacja, konfrontacja i kooperacja to wprawdzie nie wszystkie koncepcje pedagogiki porównawczej, ale już one pokazują podstawowe możliwości takich badań w odniesieniu do edukacji religijnej. Pedagodzy zajmujący się edukacją religijną w określonych religiach i wyznaniach mogą szukać tego, co wspólne, poznawać różnice i ich konteksty, a także poszukiwać możliwości wzajemnej współpracy.

Co porównywać? – zakres przedmiotowy badań porównawczych w edukacji religijnej

Komparatystyka pedagogiczna zakłada najpierw ściśle określenie elementów edukacyjnych, które są brane pod uwagę w badaniach porównawczych. Również w zakresie edukacji religijnej należałoby wymienić choćby najważniejsze elementy tej edukacji, których porównywanie wydaje się być istotne dla ogólnej wiedzy z tej dziedziny. Pojawia się więc podstawowe pytanie o to, co mamy porównywać? Bogusław Milerski pisząc o edukacji religijnej zauważa, że

¹³ Tamże, s. 14–18.

¹⁴ T. J. Wiloch, dz. cyt., s. 75.

w dzisiejszym świecie należy dążyć do tego, aby „przerzucać mosty pomiędzy poszczególnymi koncepcjami, nurtami i dyscyplinami”, aby „przezwycięzać ich hermetyczność”¹⁵. Autor ten formułuje 10 celów edukacji religijnej. Do których zalicza: koncepcję szkoły, ideały etyczne, interesy polityczno-społeczne, uwarunkowania psychospołeczne i rozwojowe, pamięć historyczną oraz czynniki kulturowe, rodzaj relacji państwo – Kościół, sposób samorozumienia danej społeczności religijnej, przesłanki teologiczno-liturgiczne, model pracy pastoralnej, preferowanej przez dany Kościół¹⁶. Cele te mogą stanowić jednocześnie konkretne problemy podlegające analizie porównawczej w ramach komparatystyki w edukacji religijnej. Oczywiście, że elementów godnych badań porównawczych jest jeszcze bardzo wiele i właściwie każdy element edukacji religijnej może być ujęty w perspektywie komparatystycznej.

Badania porównawcze w edukacji religijnej zakładają również dwa podstawowe poziomy: międzyreligijny czy międzywyznaniowy oraz poziom wewnątrz jednego wyznania. Zapewne do bardzo interesujących badań należeć będą te, które są porównywaniem pewnych konkretnych problemów w różnych religiach i wyznaniach. Mogą to być badania dotyczące nauki religii prowadzonej przez poszczególne Kościoły, wspólnoty religijne czy związki wyznaniowe. Zauważa się duży brak opracowań komparatystycznych opisujących analizę porównawczą na przykład między katolicką koncepcją nauczania religii a koncepcjami protestanckimi czy prawosławnymi. Z wielkim zainteresowaniem należy przyjąć tego typu próby obecne choćby u B. Milerskiego, który w swoich pracach stara się opisywać i zestawiać protestanckie koncepcje edukacji religijnej z koncepcjami katolickimi¹⁷. Na potrzebę badań interdyscyplinarnych i międzykonfesyjnych dyskusji na rzecz działalności religijno-wychowawczej zwraca również uwagę Cyprian Rogowski. Potrzeba ta występuje bardzo wyraźnie w Niemczech, gdzie wielkim problemem staje się konfesyjność lekcji religii w szkole i pojawiają się pytania, czemu religii trzeba uczyć oddzielnie, skoro w pluralistycznym społeczeństwie i tak te wyznania żyją obok siebie?¹⁸ Do tego rodzaju pytań należą również te, które próbują badać możliwości współistnienia małżeństw wyznaniowo¹⁹ mieszanych. Wobec takich pytań konieczne stają się więc badania komparatystyczne na poziomie międzyreligijnym i międzywyznaniowym.

W węższym zakresie, ale równie istotnym, znajdują się badania komparatystyczne w zakresie edukacji religijnej prowadzonej w ramach jednego wyznania.

¹⁵ B. Milerski, *Cele edukacji religijnej w kontekście pluralizmu*, Paedagogia Christiana 2/10 (2002), s. 9.

¹⁶ Tamże, s. 10.

¹⁷ Por. B. Milerski, *Religia a szkoła. Status edukacji w szkole w ujęciu ewangelickim*, Warszawa 1998.

¹⁸ C. Rogowski, *Wychowanie religijne w sytuacji współczesnych Niemiec*, Paedagogia Christiana 2/10 (2002), s. 138n.

¹⁹ Zob. m.in. A. Łapo, *Wychowanie religijne w rodzinie mieszanej wyznaniowo (przykład katolicko-prawosławny)*, Paedagogia Christiana 2/10 (2002), s. 143–149.

Kościół rzymskokatolicki, mimo swojej jedności dogmatycznej i hierarchicznej, posiada olbrzymią różnorodność zarówno kulturową, jak również edukacyjną. Metody, treści, sposoby organizacji edukacji religijnej są różne w różnych krajach, gdzie Kościół katolicki podejmuje swoją działalność wychowawczą. Wydaje się, że i na tym poziomie istnieje olbrzymie zapotrzebowanie na solidne badania porównawcze na przykład na temat nauczania religii w szkołach i wspólnotach. Inne jest bowiem rozumienie katechezy w Polsce i w krajach Europy Zachodniej²⁰, inaczej wyglądają katolickie szkoły prowadzone przez wspólnoty zakonne i przez ludzi świeckich. Inna jest także struktura i ideologia szkół katolickich w Europie i w Ameryce Północnej. Zapewne wymiana tych doświadczeń na szerszą skalę mogłaby doprowadzić do bardzo ciekawych opracowań i owocnej wymiany doświadczeń.

W ramach edukacji religijnej istnieje więc olbrzymia ilość problemów, które należałoby poddać badaniom komparatystycznym. W globalnym świecie warto bowiem korzystać z doświadczeń zarówno innych wyznań, jak i też innych państw, czy wspólnot w ramach tego samego wyznania.

Korzyści i trudności badań porównawczej pedagogiki religii

Zgodnie z myślą M.E. Sadlera, praktyczna korzyść z badań porównawczych obcych systemów edukacji polega na tym, że lepiej rozumiemy własny system i możemy go ubogacić przez doświadczenia innych²¹. Rodząca się czasem obawa przed poznawaniem innych religii i ich koncepcji wychowawczych wynika z ewentualnego zagrożenia utraty własnej tożsamości. Zagrożenie to mogłoby mieć miejsce w przypadku bezkrytycznego dokonywania takich porównań i bezkrytycznego przejmowania różnych, obcych wpływów. O ile jest to problem dość delikatny i trudny dla teologów, o tyle w dziedzinie edukacji występuje tu o wiele mniejsze zagrożenie. Wydaje się wręcz wyzwaniem czasu, aby stworzyć w ramach pedagogiki porównawczej dział, który możemy nazwać porównawczą pedagogiką religii, i na szerszą skalę i w sposób naukowy porównywać to, co się dzieje w edukacji religijnej, zarówno w łonie poszczególnych wspólnot religijnych, jak i wspólnot narodowych czy kulturowych. Zadaniem komparatystyki pedagogicznej jest opisywanie, wyjaśnianie, ocenianie i upowszechnianie wiedzy o edukacji. Wszystkie te cztery zadania odnoszą się również do pedagogiki religii. Wydaje się potrzebnym naukowe opisanie tego, co dzieje się w wychowaniu religijnym oraz wyjaśnienie wielu procesów, które w nim się dokonują. Z pewnością trudniejsze zadanie związane jest z oceną tychże systemów edukacji religijnej, ale nie chodzi przecież o ich wartościowanie, ale o ocenę efektywności

²⁰ Por. M. Cisowski, *Edukacja religijna w Europie*, Obecni w Religii, Społeczeństwie, Kultu-rze 3/11 (2004), s. 13–17.

²¹ R. Pachociński, dz. cyt., s. 15.

podejmowanych działań i metod wychowawczych, o sprawdzenie skuteczności rozwiązań strukturalnych i oświatowych w sektorze edukacji religijnej. Najważniejszą korzyścią porównawczej pedagogiki religii jest upowszechnianie i dzielenie się wiedzą o edukacji religijnej. Ma to znaczenie nie tylko czysto poznawcze i naukowe, ale również praktyczne. Owocem wspólnych refleksji nad edukacją religijną może być przede wszystkim dzielenie się własnymi doświadczeniami i wzajemne otwarcie się na siebie. Współistnienie religii, a zwłaszcza ich działalność edukacyjna domagają się bowiem mądrze pojętej współpracy i wzajemnej wiedzy o sobie. W przeciwnym razie światu grozi „pokusa fundamentalizmu”²², jako reakcji na wielokulturowość, pokusa, która coraz bardziej zamyka poszczególne wyznania we własnym świecie wierzeń, a także we własnym świecie edukacji.

Tworzenie porównawczej pedagogiki religii napotyka również na wiele trudności. I nie dotyczą one tylko jakiejś obawy przed otwarciem się na inne religie i wyznania, ale ciągłego braku systematycznych opracowań, opisujących w sposób zwarty i naukowy edukację religijną w poszczególnych wyznaniach. Na początku XIX wieku A.-M. Jullien de Paris zaczynał tworzenie naukowej komparatystyki pedagogicznej od zbierania raportów, ankiet i szczegółowych opisów systemów edukacyjnych w krajach europejskich²³. Autor ten mówił wręcz o „wychowaniu porównawczym”, które uważał za najlepszy środek zabezpieczenia przed ciasnymi poglądami, uleganiu kaprysom, rutynie i ślepemu poddawaniu się nowatorskim i szkodliwym pomysłom²⁴. Być może pierwszym krokiem w tworzeniu porównawczej pedagogiki religii byłoby tworzenie takich właśnie opracowań, aby stanowiły one wiarygodny materiał do dalszych badań komparatystycznych. W każdym razie nie powinno być co do tego większych wątpliwości, że w dzisiejszym pluralistycznym i globalnym świecie refleksja nad różnymi systemami edukacji religijnej staje się pilną potrzebą i ważnym zadaniem.

Besoin d'études comparatives dans l'éducation religieuse (Résumé)

Les changements de la société contemporaine entraînent des changements dans l'éducation. Des nouveaux phénomènes culturels, et surtout le pluralisme des opinions et des conceptions d'éducation engendrent un grand besoin d'études comparatives. Dans le domaine de l'éducation religieuse se développe également une nécessité croissante de telles recherches. On peut parler actuellement d'un besoin de création d'une pédagogie comparative de la religion. Certains phénomènes actuels le corroborent, ainsi: le plura-

²² Z. Melosik, *Ponowoczesność: między globalizmem, amerykanizacją i fundamentalizmem*, w: R. Leppert (red.), *Edukacja w świecie współczesnym*, Kraków 2000, s. 28.

²³ B. Nawroczyński, *Pedagogika porównawcza*, w: R. Leppert (red.), dz. cyt., s. 60.

²⁴ Tamże, s. 61.

lisme religieux, l'accroissement de la mobilité religieuse du fait des migrations de populations, une société sans repères quant au fait religieux, ou enfin l'activité oecuménique de l'Eglise.

On peut baser ces recherches comparatives dans l'éducation religieuse sur trois concepts fondamentaux de la pédagogie comparative: l'universalisme (recherche de ce qui est commun), la confrontation (connaissance des différences), la coopération (collaboration dans le domaine de l'éducation religieuse). Tout ce que renferme l'éducation religieuse peut devenir objet d'examen comparatifs. Ces recherches peuvent concerner la comparaison des systèmes d'éducation religieuse, que ce soit dans une perspective inter-confessionnelle ou sur le terrain de notre propre religion. La comparaison de la pédagogie de la religion peut constituer un facteur important dans la construction d'une collaboration entre religions, et une prévention à l'égard des phénomènes de fanatisme religieux dans le monde contemporain.